

բանայ տայ տպարանը. եւ պետք եղած գործիքները գնա դուն Լոնտրային անձամբ գնէ, եւ քեզի յանձնարարական րոյքեր կուտամ ըսաւ՝ որ հոն մինչեւ 2500 ֆրանք գտնես : Բայց Ֆրանքլին Լոնտրա հասաւ չհասաւ, հասկըցաւ որ նահանգապետին մեծաբանութիւններէն խարուեր է. վասն զի խոստացած յանձնարարականները եւ ստակը չէր խրկած : Պետք եղաւ որ տասներուրը ամիս տպարանի մը մէջ հասարակ գործաւորի պէս աշխատի. եւ որովհետեւ իր ընկերներէն աւելի սակաւապետ, չարքաշ, աշխատասեր ու նախաճգակ էր, ստակը ոչ երբեք պակասեցաւ. այնպէս որ քեպետ ինքը պարզ ջուր կը խրմէր, բայց շատ անգամ իր ընկերներուն գարեջուր խմելով ըրած պարտքերուն հատուցմանը երաշխաւոր կըլլար : Անկեց ի գատ՝ իր երկու պարապորդ երիտասարդ ընկերներէն մէկը Լոնտրայի մօտ գեղի մը մէջ խեղճութեամբ վարժապետութիւն ընելուն, Ֆրանքլին անոր վրայ ալ շատ ստակ անցուց, եւ անիկայ այլեւայլ պատճառներով հետը աւրը-

ւեցաւ ու փոխ առած ստակները չդարձուց իրեն :

Այն ատեն Ֆրանքլինին աչքը բացուեցաւ. հասկըցաւ քէ ճրջափ սխալեր է քրիստոնէական պարտքերուն մէջ քույնալովը, որով ետեւէ ետեւ այնչափ պակասութեանց մէջ ընկաւ. ուստի « Ինչպէս որ պետք էր հասկըցայ, կըսէ ինքը, քէ մարդկանց հետ վարուելու ատեն մարդս պետք է ըլլայ ճշմարտախօս, անկեղծ եւ արդար, որպէս զի կարենայ երջանկութեամբ ապրիլ. եւ գրով դիտաւորութիւն դրի ու խօսք տուի ինքնիրենս որ մինչեւ ի մահս ջանամ այս երեք հարկաւոր առաքինութիւններէն չհեռանալ : » Տասներինը տարեկան էր այս առաջադրութիւնն ըրած ատենը, եւ մինչեւ ուրսունըջորս տարին վրան հաստատ կեցաւ. հետ զհետէ բոլոր այն սխալանացը դարման ըրաւ, ու մէյմըն ալ անոնց մէջ չընկաւ. եւ ոչ միայն իր պարտքերը ինչպէս որ պետք է կատարեց, այլ եւ շատ առաքինութիւններ վաստակեցաւ :

Եւ քէ ինչպէս հասաւ փափաքանացը՝ յաջորդ ամսատետրին մէջ կը տեսնենք :

Գ. ՀԱՅԿԱՋԵԱՆ ԹԱՆԳԱՐԱՆ.

ՀԱՅԿԱՋՈՒՆԻՔ ԻՆՆԵՒՏԱՍՆԵՐՈՐԳԻ ԳԱՐՈՒՄ :

(Շարայարութիւն :)

Ջդաւանութենէն հաւատոյ Հայաստանեայց եւ զյեղանակէ վարդապետութեան եւս ոչ աւելի ինչ հմտութիւն է առ Երոզպաղիս, այլ մանաւանդ անստուգութիւն եւ անգիտութիւն բազում : Անա Պ. Ուպիչինի, ի Նամականին գճաճկաստանէ¹, զորս դեռ եւս ի լոյս ընծայեաց, ի դասակարգել անդ զագոս բնակեալս յօսմանեան պետութեան, խառն յիշատակէ զՀայս եւ զՅոյնս իբրեւ դաւանակիցս, եւտիքական հերձուածոյն հետեւողս զնոսին ասելով. եւ ոչ ապաքեն զհուր եւ զշուր զիւրագոյն իցէ

LA SOCIÉTÉ ARMÉNIENNE AU XIXe SIÈCLE.

(Suite.)

Les croyances religieuses des Arméniens, la forme du dogme chrétien qu'ils ont adoptée, ne sont pas mieux comprises et ont toujours été exposées d'une manière inexacte. L'auteur récent des *Lettres sur la Turquie*¹, M. Ubicini, dans sa classification des populations de l'empire ottoman, associant deux éléments aussi disparates, aussi inconciliables que le feu et l'eau, n'a-t-il pas confondu les Arméniens et les Grecs dans une même communion, professant ce qu'il appelle le schisme d'Eutychès ? Double erreur, puisque

¹ Տպ. Բ. էջ 25, ի Փարիզ, 1853 : — Մատենագիրք Հայոց որ ի հինն եւ ի նորունս՝ առ հասարակ վկայեն զի ազգայինն իւրեանց եկեղեցի դատապարտեալ է ցանգ զետիքս : Բանք նոցին հաւաքեալ գտանին ի գիրսն որ կոչի « Հրահանգ քրիստոնէական հաւատոյ ըստ ուղղափառ դաւանութեան եկեղեցւոյ Հայաստանեայց, աշխատասիրութեամբ Մսերայ վարժապետի : » Այս

¹ Deuxième édition, p. 25, Paris, 1853. — Les auteurs arméniens de tous les temps sont unanimes pour attester que leur église nationale et officielle a toujours condamné Eutychès. Les passages de ces auteurs ont été rassemblés dans un ouvrage intitulé : *Exercice de la foi chrétienne suivant la doctrine de l'Eglise orthodoxe d'Arménie*, par M. le professeur Mes-

արդեօք ի մի վայր ածել քան քեզ տարերս այն-
քանեաւ հեռաւորութեամբ տարանջատս յիրերաց
ի մի լծորդել: Եւ կրկնակի է վրիպակն, քանզի ա-
պարեն եւ Հայաստանեայցն եկեղեցի եւ Յունացն
միօրինակ հերքեն զմոլորութիւն կոստանդնու-
պօլսեցոյ վանահօրն, եւ նզովիւք չափ դատա-
պարտ առնեն:

Ձեռնն վրիպակ մեծ տեսանմբ գործեալ ի մօտ իսկ աւուրս,
այս ինքն է յետոյ եւս քան զերեւել յօգուածոյ Պարոն Տիւփուբայ,
յիտալական ուրեք մատենի բարգմանելոյ ի գաղղիացի բան եւ
տպագրելոյ ի Փարիզ, յորում մատենագիրն վարկաբարձի իմն
խորհրդով մտարեք ասել երկ « Յաղանդս կրօնից զանազանս
բաժանին Հայք, յետիքական ասեմ եւ ի կարողիկեայ հոռվմա-
կանս: » — Կոստանդնուպօլսիս եւ Եգիպտոս, զոր յօրի-
նեալ է Կ. Վիմերքսի, երկրորդ տպագրութիւն ուղղագրեալ ի
բարգմանութեանն որ ի ձեռն Կարոլոսի Հերց, ի Փարիզ, 1854:

Իսկ յանձկագոյն սահմանի անդ արեւելեայ
հմտութեան չեւ եւս կալեալ է Հայաստան զիւրն
սեպհական տեղի. եւ բանասերք եւրոպայ անփոյր
արարին զմատենագրութեամբ նորին որ ճոխա-
ցեալ յոյժ է պատմական գրեւով, եւ գրքիստոնե-
ական բաժնին Արեւելից զիմաստնագոյն մասնն
առնէ մեզ առաջի. եւ չիփոյրս այս եւ ցրտութիւն,
որոյ զլիսաւոր պատճառք այն են զի հայեցին ու-
սումն արտաքոյ մնացեալ է բուռն լեզուացն կա-
րեւոր դատելոց երբեմն ի մեկնարանութիւնս
աստուածաշունչ մատենին, հանապազօրդէ տա-
կալին, քեպետ եւ զիտնոցն զումարք ջանան ճգնին
ընդարձակել զասպարեզ հետազօտութեանց իւ-
րեանց եւ անդր ժողովել համօրէն զամենայն բար-
բառս Ասիացոց:

Երէ որ տեղեկանալ Հայաստանեայցն իրաց կա-
միցի, ոչ կարօտանայ գործեաց եւ գրեւոյ. քանզի
աւանիկ մատենաք նոցին եւ մատենիկք եւ օրա-
գիրքք ընծայեն խնդրողացն զամենայն տեղեկու-
թիւն ճոխ եւ վաւերական: Թեպետ եւ ի բազմադա-
րեան ժամանակաց հետե կորուսին Հայք զազգայ-
ին իւրեանց ինքնօրինութիւն, սակայն ուր ուրեք
եւ սփռեցան՝ քաջ գիտացին ցուցանել եւ յար-
զիւնս ածել զգործունեութիւն իւրեանց, եւ ի ձեռս
բերել բազում անգամ ոչ սակաւ իշխանութիւն
կամ զվարկ, է ուրեք զինուորական սպասահար-
կութեամբ, եւ է ուրեք՝ իւրեանցն հնարագետ աշո-

l'Église arménienne et l'Église grecque rejettent éga-
lement l'hérésie de l'archimandrite constantinopoli-
tain, et la condamnent par un anathème formel.

Nous croyons devoir signaler, à notre tour, la même er-
reur grossière commise tout récemment — par conséquent
après la publication de cet article de M. Dulaurier — dans un
ouvrage italien traduit et imprimé à Paris. L'auteur de cet
ouvrage se plaît à dire tout simplement: « Les Arméniens
sont divisés en différentes sectes religieuses, c'est-à-dire en eu-
tychiens et catholiques romains. » V. Constantinople et l'É-
gypte, par C. Vimercati, 2e édition, revue et corrigée par
Charles Hertz, Paris, 1854.

Dans le cercle beaucoup plus restreint et tout spé-
cial de l'érudition orientale, l'Arménie n'a point en-
core pris la place qui lui appartient; sa littérature, si
riche en ouvrages historiques, et qui est l'expression
la plus savante de l'Orient chrétien, a été négligée
par les philologues européens, et cette indifférence,
qui a pour cause première l'exclusion de l'arménien
du nombre des idiomes dont l'intelligence était jugée
autrefois nécessaire à l'exégèse biblique, se prolonge
encore, quoique la science, élargissant le champ de
ses investigations, aspire à y faire entrer l'universalité
des langues asiatiques.

Pour étudier les Arméniens, les matériaux ne man-
quent pas; leurs livres, leurs brochures, leurs jour-
naux, fournissent à celui qui voudra y recourir d'am-
ples et authentiques renseignements. S'ils ont perdu
depuis plusieurs siècles leur existence nationale et
leur autonomie, ils ont su, presque partout où ils sont
dispersés aujourd'hui, révéler et exercer leur activité,
conquérir une part souvent très-grande d'influence
ou de considération, ici par des services militaires,
là par leur capacité industrielle, par leur habileté à
concentrer et à manier de grands capitaux. C'est
ainsi que dans l'empire ottoman, à une époque où un

մատեն տպագրեալ ի Մոսկուա յամին 1850, հաստատեալ է
վաւերականաւ եւ հաւանութեամբ կարողիկոսին Հայոց Տեառն
Ներսէսի: Անշուղտ իսկ է յուշ առնել զի եւ Յոյնք բացէ ի
բաց հերքեն զեւաքականութիւն. քանզի արեւելեանն եկեղեցի
ընդունի զօրանեալն զառաջին տիեզերական ժողովս. եւ աղան-
դապետս այնր հերձուածոյ նզովեցաւ ի չորրորդումն, այն իսկ է
Քաղկեդոնի՝ զումարեալ յամին 451:

sér. Ce livre, qui a paru à Moscou en 1850, est revêtu du
sceau et de l'approbation du *catholicos* ou patriarche univer-
sel des Arméniens, Mgr Nersès. A peine est-il besoin de rap-
peler que les Grecs repoussent pareillement l'eutychianisme,
puisque l'Église orientale admet les sept premiers conciles
œcuméniques, et que l'auteur de cette hérésie a été anathé-
matisé par le quatrième, celui de Chalcédoine, tenu en 451.

դակութեամբ, եւ ճարտար գոյով ի բնէ ի մերել
եւ ի գործ արկանել բազմութիւն յոյժ արծարոյ :
Ըստ այսմ օրինակի անա յօսմանեան պետութեան,
ի ժամանակի յորում լուծ ստրկութեան ծանրա-
նայր տակաւին ի վերայ նոցա, նոքա բարձա աւա-
զութեան մատուցանէին եւ կամ ըստ կամս առաջ-
նորդէին ոստիկանաց աշխարհին, եւ իբրոյ ի
հարկի ծառայութեան ունէին զբղեաշխս եւ զկու-
տակաւս գաւառաց :

Ոչ է հարկ արդեօք ասել երէ մատենագիրն իմաստուն ոչ եւրո-
պականան իւրով եւեք վարի աստանօր համարձակութեամբ, այլ
եւ կուտակութիւն բանից առնէ ի վերջինադ, զսակաւուց ոմանց
արդեօք ի մերազնեաց զգործս՝ բազմացն զբելով, մանաւանդ քե
եւ բոլորից իսկ Հայոց որ յօսմանեան պետութեան : Եւ ո՞վ որ ոչ
գիտիցէ զի խորագիտութիւն Հայկազանց ամենայն ուրեք, եւ ա-
ռաւել եւս անդանօր, մեծապէս զուգախոսոնալ զտանիքնաւորե-
լովն նոցա զգուշաւոր խոհականութեամբ, որ եւ ստեպ ստեպ մին-
չեւ յանձնարին երկչոտութիւն զիտէ զնոսին զառաժանել՝ քան քե
բազմավտանգ ձեռներիցութեամբ այնպէս յանդէպսն առնել միջա-
մօխս :

Բազում ինչ այսպիսի գաղտնածածուկ զարմա-
նալիք ի վեր երեւին ի տետրակի միում որ ի
Կոստանդնուպօլիս յօրինեալ եւ ի Փարիզ տպա-
գրեալ է յամին 1850¹ : Յօրինող զբուածոյն, որ ա-
նուն զգաղղիացոյ առնու զանձամբ, եւ ինքն Հայ-
կազն ոք է հոռովմեական, առաջի առնէ զՓերրէվ
էֆենտի զօստիկան արտաքին յարաբերութեանց
եւ զմեծ վեզիրն Հիւսնի Պէյ յաւուրս Մամուռտայ
արքայի՝ իբրեւ զձեռնասուսնս ոմանս ազգակցացն
իւրոց տարաձայնից կամ լուսաւորչականաց :

Քեպէտ եւ զիտելով զիտեմք զի անուանքս հոռովմեական եւ լու-
սաւորչական, կամ որպէս եւրոպացիք սովոր են ասել՝ կաթո-
ղիկեայ եւ տարաձայն, եւ այլ եւս յորջորջանք այսպիսիք ոչ սա-
կաւ վեճս յուզեն յերկաքանչիւր բաժինսն, սակայն այլում բողեալ
տեղոյն եւ ժամանակի զիրացդ քննութիւն, առ այժմ սովորակա-
նան վարիմք եւ մեք յորջորջանք ի բարգմանութեանս մերում :

Պատճառք այժմու հանգամանաց հայկազանայ
ժողովրդեան՝ յեղափոխութիւնքն են անցելոց ժա-
մանակաց. վասն որոյ ոչ է մարք քաջ վերահասու
լինել արդի պատմութեան նոցին՝ մինչքեւ վերջոտ-
նեալ ի վաղնջուց ժամանակսն յորս ազգայինն իւր
ինքնիշխանութիւն զնայով զնայր եւ նուագեր. եւ
յետ բազում անգամ ոչ անփառունակ փայլմամբ
զկայ առնելոյ, ուր ուրեմն ի մեջ կոյս չորեքտասա-

dur servage pesait encore sur eux, on les a vus por-
ter au pouvoir ou diriger les principaux ministres,
et tenir à leur solde et à leur discrétion les pachas
gouverneurs des provinces.

Nous n'avons pas peut-être besoin d'observer que le savant
auteur, dans ces dernières réflexions, paraît entraîné non-
seulement par sa franchise européenne, mais encore par une
sorte d'exagération, en attribuant à un grand nombre d'Ar-
méniens, ou même à la plupart des Arméniens de l'empire
ottoman, ce qui n'a été peut-être que l'œuvre de quelques-uns
d'entre eux. En effet, personne n'ignore que la finesse des
Arméniens de tous les pays se trouve en Turquie, plus même
que partout ailleurs, complètement tempérée par leur pru-
dence naturelle et tellement circonspecte, que très-souvent
elle dégénère plutôt en une espèce de timidité excessive,
qu'en une hardiesse aussi dangereuse qu'inopportune :

On trouve de curieuses révélations à ce sujet dans
une brochure écrite à Constantinople et qui a paru à
Paris en 1830¹. L'auteur, qui se cache sous le titre
de Français, et qui est un Arménien catholique, nous
représente Pertew-Effendi, ministre des affaires étran-
gères, et le grand-visir Husny-Bey, sous le règne du
sultan Mahmoud, comme les créatures de ses compa-
triotes de la communion dissidente.

Nous savons que les dénominations de *romains* et de *gré-
goriens*, ou de *catholiques* et de *dissidents*, et d'autres, comme
les Européens ont l'habitude de le dire, suscitent des con-
testations plus ou moins fondées de part et d'autre ; cependant
nous réservons pour d'autres endroits et d'autres temps l'exa-
men de cette question, et nous nous contentons d'employer
les dénominations devenues presque générales.

La situation actuelle du peuple arménien découle
des faits qui ont marqué les phases de son existence
passée. Pour bien comprendre son histoire con-
temporaine, il est indispensable de remonter aux temps
déjà reculés où sa nationalité commença à décliner
sur une pente rapide, et, après plusieurs temps d'ar-
rêt encore glorieux, finit par tomber, vers le milieu
du xive siècle, sous les coups des sultans d'Égypte,

¹ Համառօտ տեսութիւն անցից հայկազմանն յուզելոյ ընդդէմ
Հայոց հոռովմեականաց յԱրեւելս յամսն 1827 եւ 1828 :

¹ *Exposé rapide des persécutions dirigées contre les catholiques
arméniens en Orient pendant les années 1827 et 1828.*

ներորդի դարուն՝ անկաւ ընդ հարուածովք պետացն եզիպտացոց եւ մնաց անյարիբ: Բայց նշխարք անբաժոյ նորին ցրուեալք ընդ ամենայն գոգցես ծագս տիեզերաց, տեսանին արդ ի խումբս խումբս զնդեալք յօսմանեան պետութեան, ի Հնդկս, ի Ռուսիա, յԱւստրիա եւ ի գաւառսն որ մերձիբերանս են Դանուբ գետոյ. սակայն առաւելապէս ի Տաճկաստան եւ ի Ռուսիա գումարեալ խոնեալ կան արդ Հայկազունք, եւ անոր հարկ է մեզ առանձինն իմն յեղանակաւ զնետ երբալ եւ ի մօտոյ ի զնին կալ նոցա ի ժամանակի աստ յորում պետութիւնքն այն երկուքին զեն ի վեր առեալ կան ընդդէմ իրերաց:

ԵԳ. ՏԻՒՆՈՐԻԷ:

(Մնացուածն յառաջիկայս:

pour ne plus se relever. Ses débris, dispersés sur presque tous les points du globe, se retrouvent maintenant agglomérés dans l'empire ottoman, la Perse, l'Inde, la Russie, l'Autriche et les contrées voisines des embouchures du Danube; mais c'est surtout à la Turquie et à la Russie que les Arméniens se sont incorporés aujourd'hui, et c'est là que les événements qui ont armé l'une contre l'autre ces deux puissances nous conviennent plus particulièrement à les suivre et à les observer de près.

ED. DULAURIER.

(La suite au prochain numéro.)

Ե. ՓԱՐԻԶԵԱՆ ԱՄՍԱԳԻՐ.

ՄԱՀ ՆԻԿՈՂԱՅՈՍԻ Ա, ԿԱՅՍԵՐ ՌՈՒՍԱՅ.

Մարտ ամսոյն մէջ բոլոր տիեզերքս սասանեցրնող պատահումը՝ Ռուսաց կայսեր անկարծելի մահն եղաւ: Այս լուրը՝ արեւելեան պատերազմին փոքորկալից ու սեւ սեւ ամպերուն սպառնալեացն ու որոտմանցը մէջ սարսափելի կայծակ մը եղաւ որ իրացընէ ալ փայլակի արագութեամբ երեք ժամուան մէջ Փերրպուրկէն Փարիզ եւ Լոնտրա հասաւ, եւ ամէն մարդ ապշեցուց: Այնչափ մեծ էր այս իրաւացի ապշուրիւնն որ բարեկամք եւ բշնամիք առ հասարակ իրենց անձնական կիրքն ու վիճակը՝ գէթ առ ժամն մոռցան, ու իրենց աչքին եւ ականջին ջէին ուզեր հաւատալ. եւ սակայն իրաւ էր գոյժարեք լուրը: Մարտի երկուքին վախճանեցաւ ինքնակալն Ռուսաց Նիկողայոս Ա., յիսուումիւնը տարեկան հասակին մէջ:

Մենք գիտաւորութիւն չունինք հոստեղս այս մեծանուն կայսեր վրայ ներքող մը գրելու, եւ ոչ մեզմէ ետքը եկող պատմագրաց անաչառ դատաստանին իրաւունքը կերպով մը յափշտակելու. բայց որովհետեւ ամենուն միտքն ալ այս երեւելի դիպուածին վրայ կը պտըտի, արժան կը համարինք համառօտ տեղեկութիւն մը տալ անոր բազաւորելուն, բնաւորութեանը, եւ մահուանը վրայ, որչափ որ ստոյգ սեպուած աղբիւրներէ կարելի է անկողմնասէր գգուշաւորութեամբ քաղել եւ մերազնեայց հաղորդել:

Պօղոս կայսեր երրորդ որդին ըլլալով՝ չէր կարծուեր որ Նիկողայոսի կարգ հասնի բազաւորելու. վասն զի իրմէ վեր երկու եղբայր ու մեկ քոյր ալ ունէր: Աղեքսանդր կայսրը ժառանգ չունեցաւ, ուստի ետեւէն բազաւորելու իրաւունքը երկրորդ եղբորը պիտի անցնէր, այս ինքն Կոստանդին. բայց որովհետեւ անիկայ ուզեց լեհացի հարս մը առնուլ, այն պատճառաւ հրաժարեցաւ իրաւունքէն, եւ Նիկողայոս եղբորն անցուց. հրաժարական գիրն ալ Աղեքսանդր կայսրը ծերակուտին աւանդեց կնքուած, ապսպրելով որ իր մեռնելէն ետքը բացուի:

Թեպէտ այս կերպով Նիկողայոս ժառանգ ճանցուեցաւ արողոյն, բայց կառավարութեան բաներուն ամենեւին չէր խառնուեր: Բովանդակ իր զբաղմունքն ու զբօսանքն էր իր գաւակաց կրթութեանը ուշ զնել, եւ ընտանեկան վարմունքին քաղցրութեամբը զուարճանալ: Բայց երրորդ Աղեքսանդր կայսրը կայսրունոյն հետ Խրիմ զնաց 1823ին, ձմեռը հոն անցընելու մտքով, Նիկողայոս հարկադրեցաւ տերութեան գործողութիւնները ձեռք առնելու, եւ ամէն օր տեղեկութիւն կը գրէր եղբորը ամէն բանի վրայ:

Քիչ ժամանակէն լսուեցաւ քե Աղեքսանդր կայսրը հիւանդ է, հիւանդութիւնն ալ ծանրկէլ է. բղբարեք բղբարեքի վրայ կը հասներ, ամենուն